

DRUŠTVENA MARGINALIZACIJA KULTURE

BORISAV DŽUVEROVIĆ

*Elektrotehnički fakultet
Beograd*

1. SIZ-ovsko umrtvljavanje kulture

Uobičajeni termin "stabilizacija" kod nas obično označava saniranje problema društveno-ekonomskog položaja pojedinih oblasti, grana ili čitave ekonomske osnove. On po pravilu izražava kulminaciju krize i dugotrajne destabilizacije, pri čemu samoupravni mehanizmi bivaju još jače blokirani raznim restrikcijama. U traženju izlaza iz krize obično se nadju kao "unutrašnje rezerve" one oblasti koje se u pragmatičnoj politici već tradicionalno smatraju manje bitnim, a skoro po pravilu to su društvene djelatnosti, kultura posebno. Tako se u kriznim prilikama, u uslovima najžešće (de)stabilizacije najbolje ispoljava suštinsko shvatanje ove oblasti, odnosno najbolje se vidi kako se ispoljava kultura kao način života a samoupravljanje kao svojevrsna politička (ne)kultura, itd.

Iako se u oficijelnim dokumentima redovno upozorava da je potrebno prevazići shvatanja koja stabilizaciji pristupaju isključivo kao restrikciji a ne kao kvalitetnijem programiranju, prevazilaženju osrednjosti, parcijalizacije kulture, provincijalizma, da treba zatim afirmisati maksimalno korišćenje postojećih kapaciteta i potencijala, nove oblike organizovanja rada, udruživanja i povezivanja udruženog rada u kulturi sa djelatnostima kulture, ipak se u praksi stvari svode na smanjivanje materijalnih mogućnosti većine kulturnih aktivnosti. Čak ni eksplicitni zaključci sa najodgovornijih instanci (da kultura ne može biti oblast na kojoj se prvo reducira sredstva i programi, mada ni ona ne može biti izuzeta od ukupnih napora za stabilizaciju i svodjenje sredstava i uslova na racionalniju mjeru) ne nalazi mnogo odjeka u praktičnom kreiranju čak i dugoročne kulturne politike. Tako je na primjer planom beogradskog društvenog razvoja 1981–1986. godine predviđeno smanjivanje učešća kulture u dohotku sa 0,88% na 0,85% u onom dijelu koji se raspodjeljuje preko samoupravnih interesnih zajednica.¹

Ovi podaci jasno ukazuju da su prihodi kulture skoro stalno u opadanju,² mada su skoro stalno u to vrijeme izricana upozorenja da kulturu ne treba potiskivati, da ona ne smije biti oblast na kojoj se prvo vrše restrikcije, itd. U svakom slučaju, društveno-ekonomski uslovi privredjivanja i stimulisanja kulture nijesu vodili nje-

¹ I za područje čitave Jugoslavije uočavaju se iste tendencije.

² Društveno-ekonomski položaj kulture u Beogradu, Zavod za proučavanje kulturnog razvoja, Beograd, str. 73, 62. i 63. U istoj studiji se navodi da Ljubljana za iste svrhe izdvaja 1,16% bruto ličnog dohotka, Zagreb 1,23% ličnog dohotka, Skoplje 0,56 od bruto dohotka i 0,20% iz ličnih dohodaka, itd.

noj stabilizaciji, kao što ni samoupravna transformacija nije obezbijedila njenu političku stabilizaciju.

Imajući u vidu prethodne analize o manjkavosti posredne razmjene rada i sredstava preko SIZ-a možda tendencija ne bi ni bila loša, kad bi je pratili pojačani procesi neposredne saradnje organizacija udruženog rada kulture i materijalne proizvodnje, ili čak stabilno tržište kulturnih dobara. Medjutim, niti su SIZ-ovi pokrenuli stvar sa mrtve tačke, niti je razmjena rada OOUR – kulture ili tržište makar nagovijestila poboljšanje položaja kulture uopšte. "Interesne zajednice kulture, gotovo bez izuzetka, nemaju poseban namenski fond za kulturne inovacije koje su samoupravljanju potrebnije nego ikad... Ovo se odnosi takodje i na kulturu rada, za koju ove zajednice ne odvajaju gotovo ništa, iako se stalno govori o klasnom pristupu kulturnim problemima i povezivanju kulture i sveta rada. Umesto toga, po logici presedana i stečenih prava, izdvajaju se znatna sredstva za tradicionalne ustanove u krizi, zatim časopise i publikacije koje nemaju veću, ili imaju sasvim beznačajnu funkciju, dalje za paradne manifestacije, projekte skupih spektakularnih filmova, pompezne međunarodne kulturne skupove u kojima se gubi granica izmedju kulture i privilegovanog turizma. Ozbiljna provera merila finansiranja i ustanovljenje samoupravne kulturne politike na osnovama razmene rada tako su dobrim delom i dalje u domenu namera i deklaracija."³ Ova dijagnoza je i poslije pola decenije od njenog izricanja još uvijek aktuelna, pa čak se još više potvrđuje u svakodnevnoj kulturnoj praksi.

Tako su društveno-ekonomske pretpostavke kulture još uvijek utemeljene samo formalno na samoupravnoj, a suštinski na nesamoupravnoj praksi. Glavnina sredstava se obezbjedjuje kroz sistem stopa doprinosa – što je faktički produžavanje fiskalnog načina zahvatanja sredstava od udruženog rada, što nema mnogo veze sa slobodnom razmjenom rada, tj. samoupravnim sporazumijevanjem i programiranjem kulture u skladu sa potrebama udruženog rada. Fiskalno zahvatanje dohotka putem doprinosa dovodi u isti položaj brojne subjekte koji suštinski ne doprinose jednako stvaranju materijalnih pretpostavki kulture. Naime, stvaranju dohotka ne doprinose svi jednako, ali poslije preko SIZ-a kulture svi pretenduju da učestvuju u dijeljenju dohotka. Otuda se i moglo desiti da se preko SIZ-ova finansiraju čak i bizarni programi koji nemaju mnogo veze sa kulturom, kao što su škole za vozače, kursevi za manekene, ikebanu i sl.

Namjera da se umjesto ranijeg budžetskog finansiranja uvede finansiranje programa nije sprovedena, tako da se i danas vrši navodno finansiranje prema formalnim programima i to sa dosta prerogativa budžeta. Očigledno je da se mnoga rješenja materijalnog položaja kulturnih djelatnosti moraju tražiti i izvan SIZ, budući da pod kulturom podrazumijevamo sveukupni način društvenog života, a on je daleko širi od birokratizovanih institucija kulture ili interesnih zajednica. Sistemsko pospješivanje saradnje izmedju organizacija udruženog rada u materijalnoj i duhovnoj sferi, inkorporiranje stvaralaštva u sami udruženi rad, razvijanje kulturno-estetskih kriterija kod radnih ljudi u svim sferama rada i dokolice, radnog i slobodnog vremena, međusobnim odnosima, kulturi odnošenja i političkog saobraćaja u procesu donošenja odluka – sve to učinilo bi izlišnim paradržavne organe i krute institucionalne sheme SIZ-ova. Već dosadašnja iskustva u pojedinim jugoslovenskim sredinama pokazuju da je moguće obezbjedjivanje materijalnih uslova i izvan SIZ-ova kulture, prevashodno kroz udruženi rad – ukoliko tamo prevlada

³ S. Majstorović: Kultura i demokratija. Prosveta, Beograd 1977, str. 193

stav o imanentnoj potrebi radnih ljudi za stvaralaštvom i kulturnim sadržajima. Već su poznati oni uočljiviji primjeri neposredne saradnje udruženog rada i kulturnih poslenika, kao onaj o leskovačkom besplatnom pozorištu kao originalnom obliku širenja pozorišne kulture, borske inicijative za održavanje posebnih OOUR u okviru svojeg dijela udruženog rada, itd.

2. Van-sizovsko dovijanje

Tamo gdje se udruženi radnici nijesu zadovoljili sizovskim shematizmom već su pored fiskalnih izdvajanja za razne SIZ-ove odvajali i značajna sredstva za kulturni život radnika – rezultati su evidentni. Tako su na primjer sredstva koja je za kulturu odvojila koprivnička "Podravka" veća nego ona kojim su ponekad raspolagale opštinske zajednice kulture; pirotski "Prvi maj" odvaja čak 15% fonda zajedničke potrošnje za kulturu radnih ljudi, pilepski "Tutunski kombinat" oko deset odsto fonda zajedničke potrošnje; ali ima ogroman broj radnih organizacija koje za te svrhe izdvajaju simbolična sredstva, pa čak se i oglašuju o potrebu za kulturnim životom svojih radnih ljudi. To znači da je, pored *izdvajanja u SIZ-ove kulture*, moguće izdvajanje sredstava *iz fondova zajedničke potrošnje za pospješivanje kulturnih procesa, humanizaciju rada i samoupravne kulture*.

U vezi sa ovim postavlja se pitanje vraćanja – oplodnje sredstava koja OOUR udružuju preko samoupravnih interesnih zajednica, bez obzira da li se to vraćanje vrši obezbjeđivanjem pojedinih programa, otvaranjem bibliotekskih ili sličnih jedinica u radnim organizacijama koje su uplatile ponekad ogromne svote novca, a koje se samo djelimično "vraćaju" u taj udruženi rad. U svakom slučaju, zahvatanja SIZ-ova su daleko veća nego što je potom njihov doprinos u obratnom podsticanju kulture u udruženom radu.⁴ Dešavaju se čak paradoksalne stvari – da SIZ-ovi ne utroše sav novac koji su "udružili" radni ljudi preko svojih OUR pa ne znaju šta će da rade sa tim viškovima, dok se s druge strane mnoge korisne inicijative gase u elementarnoj oskudici sredstava i sl.

Pored naznačenog oblika izdvajanja sredstava OOUR iz fondova zajedničke potrošnje dešava se da se sredstva izdvajaju *na teret materijalnih troškova* (mada su takvi slučajevi bilježeni u onim OOUR koje nijesu imale fondove zajedničke potrošnje). Kad bi se kultura uvažavala kao integralni dio udruženog rada onda bi bilo čak normalno planiranje sredstava, kadrova i programa na teret materijalnih troškova, a ne bi se svodilo samo na rijetke primjere.

Ova nelogična inverzija u obezbjeđivanju sredstava za kulturni život u radnoj sredini kao da se nadoknađuje u sredinama gdje radni ljudi i građani žive i provode svoju dokolicu. Veoma je čest slučaj, naročito u manjim mjestima, da radne organizacije izdvajaju znatna sredstva za *zadovoljavanje kulturnih potreba u životnoj sredini* gdje se nalaze (radi se o izdvajanjima za rad mjesnih zajednica, podizanje kulturnih objekata u pojedinim mjestima, dodjeljivanje prigodnih nagra-

⁴ Malobrojni primjeri pokazuju da to "vraćanje" sredstava udruženom radu može biti posredno ili neposredno. Na primjer, GP "Primorje" iz Ajdovšine je u 1980. godini uložilo u SIZ kulture 3.063.000 dinara (čak 18% više nego prethodne godine) a od toga joj je vraćeno za rad kulturno-umjetničkog društva samo 68.000 dinara; "Teteks" iz Tetova je iste godine udružio u SIZ kulture 2.814.277 dinara (i on 14% više nego 1979. godine), a od toga je vraćeno 784.021 dinar; opštinska SIZ kulture u Sisku vraća Željezari (za djelatnost osnovne samoupravne interesne zajednice kulture) 40% od sredstava koja je putem doprinosa od nje "udružila"; u "Simpu" iz Vranja je zabilježeno da se sredstva SIZ kulture na neki način vraćaju preko matične biblioteke koja je otvorena u matičnoj OUR, itd. (vidi publikaciju "Sindikati" 8/81, str. 62-63).

da, zaštiti spomenika kulture, održavanje kulturno-umjetničkih institucija, i sl.). Otuda se OOUR u mnogim sredinama istinski doživljavaju kao mecene kulturnog života, oslonac materijalnog ali i kulturnog prosperiteta dotičnih sredina, itd.

Tamo gdje postoji stvarni interes i potreba za kulturnim življenjem materijalnu osnovu pojedinim programima predstavljaju *ulaganja sopstvenih sredstava za rad*, na primjer kad ih radnici ulažu u rad kulturno-umjetničkih društava. Ovaj oblik kulturne samoinicijative i ulaganja sopstvenih sredstava svakako je indikator narastanja svijesti radnih ljudi i građana o potrebi sadržajnog života u svakodnevnici, i značajan je kao mogućnost koju bi trebalo da pospješuju razne masovne i društveno-političke organizacije. To je zapravo onaj oblik rada koji je bio dominantan u prvim poratnim godinama, kada se nedostatak i elementarnih rekvizita i sredstava nadoknađivao ličnim odricanjima, samoprijegom i participacijama svake vrste. U uslovima potrošačke kulture to je dosta potisnuti oblik kulturnog pospješivanja, ali ima nagovještaja da se ipak razvija svijest o potrebi reafirmacije tih odnosa i vrednovanja.

U mnogim sredinama "stvar kulture" radnih ljudi je prebačena u nadležnost sindikatu ili tzv. kulturnim animatorima. Međutim, i pored toga što takav odnos prema kulturi radnika nema opravdanja, sa stanovišta materijalnih pretpostavki značajan izvor sredstava za kulturu predstavlja *sindikalna članarina*. Brojni izvještaji iz Saveza sindikata pokazuju da ova organizacija sve više sredstava ostavlja u okviru pojedinih OOUR, radi zadovoljavanja osnovnih kulturnih potreba, pospješivanja amaterizma, radnog stvaralaštva, i sl. Nijesu rijetki slučajevi da OOUR prebacuje sindikalnoj organizaciji solidna sredstva za neke kulturne manifestacije, izražavajući i na taj način interes za kulturu svojih radnika.

Za mnoge kulturne programe i aktivnosti naročito omladinskih organizacija značajan izvor sredstava u budžetu kulturne potrošnje, pored pomenutih izvora, predstavljaju sredstva do kojih se dolazi *sakupljanjem sekundarnih sirovina*, škartata i sl., njihovom prodajom i korisnim iskorišćavanjem za razne kulturne manifestacije.

Naznačeni oblici materijalne potpore kulturnih djelatnosti u radnoj i životnoj sredini, profesionalnoj i amaterskoj sferi, društveno-političkim organizacijama i sličnim formama koje izlaze iz okvira interesnih zajednica pokazuju da je protivrječnost u radu SIZ-ova dostigla kulminaciju zapravo kod problema finansiranja i raspodjele sredstava. Vansizovski kulturni život kao da spontano dobija pravo građanstva i stidljivo se proglašava novim formama koje će možda prevazići neuspjeli shematizam i doprinijeti demokratizaciji kulture u većem stepenu nego ovi osnovni oblici samoupravnog organizovanja kulture.

U tom smislu svakako je od suštinskog značaja nezadovoljstvo udruženog rada kulturnim programima koje ne nude interesne zajednice, a u koje se udružuju znatna sredstva za potrebe kulture. Sve glasnije kritike iz udruženog rada da im se "vraća" daleko manje nego što sami investiraju u društvene djelatnosti, pa i kulturu (zbog čega moraju da izdvajaju dodatna sredstva za iste potrebe) istovremeno označavaju i nezadovoljstvo udruženog rada stepenom uticaja koji ostvaruju u tim famoznim SIZ-ovima. Bez obzira koliko kritike iz pojedinih OOUR na raspodjelu sredstava u SIZ-ovima imaju utilitarni karakter i lokalističku pristrasnost, one jasno ukazuju da nije uspostavljen odgovarajući uticaj udruženog rada nad viškom svog rada, koji se sizovski otudjuje od njega.

Ima autora koji smatraju korakom naprijed i samu činjenicu da udruženi radni-

ci počinju da traže "čiste račune", da to predstavlja preloman momenat u razvoju kulturne demokratije: "Jer zamagljivanje viška rada i njegove raspodele preko poreza omogućuje i u socijalizmu istu onu pojavu koja je utvrđena u građanskim društvima: da se fiskalnim putem višak otudjuje od radnika i preliva u korist društvene i kulturne elite i birokratije. Kulturne ustanove i programi prividno dobijaju sredstva od socijalističke države, dok ih, u stvari, preko poreza finansiraju radnička klasa i široki slojevi građana. Zamagljivanje viška i njegove raspodele omogućuje isto tako i finansiranje skupih kulturnih manifestacija koje nemaju širi kulturni i društveni značaj, a čije finansiranje mimoilazi demokratsko verifikovanje. Odluke o ovakvoj raspodeli viška donošene su, u svakom slučaju, bez učestvovanja onih koji višak stvaraju. Demistifikacija viška rada i njegove raspodele u samoupravljanju predstavlja, stoga, izuzetno značajnu promenu i početak ostvarenja socijalističkog načela da onaj ko stvara višak, radnička klasa, ima prava da o njemu i odlučuje."⁵

U svakom slučaju, problem finansiranja i raspodjele sredstava ima daleko dublje društveno i političko značenje, a može se reći da je vezan i za sudbinu samoupravljanja. Saglasili bismo se sa S. Majstorovićem da je riječ o sučeljavanju dva shvatanja kulture i dvije različite društvene prakse, odnosno o protivrječnosti između samoupravljanja u kulturi (kao formalnog oblika stvari) i kulture samoupravljanja (kao novog shvatanja kulture i njoj saglasne prakse). Konkretnije, radi se o suprotnosti između preovladjujuće građansko-etatiističke kulturne prakse i nove kulture samoupravljanja koja je, uprkos svim iskušenjima, u nastajanju. Zavisno od stepena u kome prevladava jedna od ove dvije tendencije razvijaće se i materijalne pretpostavke samoupravljačke kulture ili administrativno-etatiističke kulture, bez obzira kakve formalne (ne)samoupravne oznake imali.

3. Institucionalni formalizam u kulturi

Ako kulturu definišemo kao način sveukupnog društvenog života, onda je njeno svodjenje samo na djelatnost kulturnih institucija jedna od najvećih banalizacija. Čak i kad bi kulturne institucije radile savršeno, to je preuzak okvir za ispoljavanje ukupnog stvaralaštva i zadovoljavanje svih kulturnih potreba ukupnog stanovništva. To znači da one u samoupravnom konceptu kulture mogu biti samo jedan od oblika organizovanog bavljenja kulturom, ali nikako ne mogu pretendovati na sveobuhvatnost i povlašćeni položaj u rješavanju društveno-ekonomskih pretpostavki kulture. Uostalom, na startu se moramo saglasiti sa Lefevrovom vizijom kulture revolucije koja ima smisla samo ako ostvari kulturu koja ne bi bila institucija nego stil života, koja bi rehabilitovala slobodu čovjeka i njegovih djela – koja bi dakle preobražavala svakodnevicu a ne samo državne institucije i svojinske odnose.

U situaciji kad udruženi rad nije ovladao cjelinom svoga dohotka niti reprodukcije samoupravna institucionalizacija kulture i njeno izdvajanje iz radne sfere u carstvo slobodnog vremena vodi više dezintegraciji kulture i udružnog rada nego njenoj integraciji. Čak i kad se formiraju neke organizacije kulture na teritorijalnom principu one slijede logiku političkih centara moći na raznim nivoima, svoju vezu sa udruženim radom ostvaruju prodajom programa, ili takvim "udruživanjem" rada i sredstava koje se iscrpljuje na formalnom finansiranju nekih programa ili akcija namijenjenih radnicima i građanima. Solidno zamišljena razmjena rada kroz

⁵ Stevan Majstorović: *Kultura i demokratija*, str. 189-190.

SIZ-ove kulture fraktički nije realizovana u duhu samoupravnih potreba radnih ljudi, a produžavanje budžetskog sistema finansiranja – ali pod drugim imenom – još više doprinosi kompromitovanju i same ideje o SIZ-ovima kao žarištu kulturnog objedinjavanja programa, potreba i potrošnje kulturnih sadržaja.

Tradicionalne kulturne institucije sklerotično istrajavaju u žalopojkama o svom položaju, o nerazumijevanju društva, ali obično uporno bi da zadrže budžetski sistem dodjele sredstava bez obzira na kvalitet i aktivitet svoje djelatnosti. Čitave djelatnosti tako srećemo na jaslama SIZ-ova kulture (to su uglavnom muzejsko-galerijska, bibliotečka, arhivska i scensko-muzička i neke druge), ali druge djelatnosti – kao izdavačka – uspijevaju da sredstva objezbjedjuju uglavnom preko tržišta. Tako se već u vezi sa materijalnom osnovom *kultura nalazi između kulturnih institucija* (koje bi da društvo redovno ima razumijevanja za njihove programe bez obzira na valorizaciju) i tržišta (na kome se sve više sreću različiti kulturni sadržaji kao svojevrsna roba). U našoj situaciji došlo je čak i do podjele među kulturnim institucijama, tako da se jedne okreću u potpunosti tržištu (izdavačke institucije, film, neke umjetničke ustanove, i sl.); druge lagodno žive na račun "udruženih" sredstava u SIZ-ovima kulture; dok treća grupa svoju egzistenciju i programe kombinuje društvenom pomoći preko SIZ-ova i izlaženjem na tržište sa svojim programima.

Već naznačivani oblici organizovanja kulture ukazuju da su hendikepirani svi oblici inovatorstva, racionalizacije, neformalne, "nezvanične" tribine, neformalne grupe, ansambli i sve ono što stvara neku vrstu *alternativne kulture*, koja se ne uklapa u tradicionalne institucije ni po svome stilu, ni po programu, a samim tim ni u finansijske kriterije. Mogli bi se složiti sa stanovištem SSOJ da postoje i institucije kulture koje nijesu opterećene klasičnim formama, koje svojim stvaralačkim pristupom i aktuelnim sadržajima privlače većinom mladu publiku – koje konzumentski odnos prema kulturi zamjenjuju aktivnim stvaralačkim odnosom kao osnovnom premisom socijalističke kulture (tipični primjer predstavlja rok-kultura, koja izražava jedan način i stil života mladih ljudi, izražavajući njihov jezik, ponašanje i uopšte životni okvir koji se neprekidno preispituje.⁶ U tom smislu je i amaterizam nespojiv sa krutom institucionalnom shematizacijom, iako bismo se mogli složiti sa statističkim pokazateljima o brojčanom uvećavanju raznih KUD-ova i sekcija u okviru klasičnih kulturnih institucija.

Nesumnjivo je tačna dijagnoza: "Odnose u kulturi sve više obeležava institucionalizam, kao osnovni model njenog stvaranja i širenja. A to su glomazni aparati kulturnih ustanova, zastarela unutrašnja organizacija, stereotipni programi zatvoreni za nove ideje i nove ljude. Generacija mladih je veoma kritički raspoložena prema programima institucija kulture koji sadrže odrednice gradsko-reprezentativnog modela kulture. Ne uvidjajući korene bekstva mladih iz pozorišta, opera, baleta, koncerata i galerija, neki su skloni da mladu generaciju proglašavaju nezainteresovanom za kulturu i kulturne vrednosti. Pri tom se previdja da je to uslovljeno prije svega formalnim nekreativnim pristupom kulturi i zastarelim temama koje se, kroz "kulturne" institucije, nude publici."⁷ Brojna istraživanja kontakta pu-

⁶ Uz ovu ocjenu iz Izvještaja SSOJ svom XI kongresu (str. 48) trebalo bi istaći da je ta ista organizacija mladih u zabrinjavajućoj mjeri ostala po strani svih tih kretanja. Njeni efekti u tom sektoru su ostali minorni. Istraživanja pokazuju da je SSOJ još više po strani savremenosti u kulturi nego i same te institucije koje on sada kritikuje.

⁷ Isto, str. 47.

blike sa kulturnim sadržajima ukazuju da opadanje interesa za programe brojnih kulturnih institucija leži prevashodno u sivilu njihove institucionalne tromosti, prevazidjenosti, anahroničnom ostajanju u vremenu koje je ostalo za nama, itd.

4. Inercija monopola

Mnoge institucije kulture i obrazovanja koje su nastale u fazi tzv. teškog socijalizma, nepismenosti i kulturne zaostalosti i danas po inerciji svoj monopol temelje na navodnom interesu radnika i udruženog rada. U tom smislu su na primjer narodni i radnički univeziteti postali anahronizam u današnjim uslovima kad redovno školovanje apsorbuje i tzv. radnička zanimanja i kad skoro svako mjesto ima već razvijenu školsku mrežu. "Pitanje nije samo verbalna igra i nije reč samo o nazivima; programi radničkih ili narodnih univerziteta i domova kulture, uz časte izuzetke, predstavljaju, u suštini, jezički osavremenjene i menadžerski začinjene a politikantski formulisane programe kakvi su postojali i pre trideset godina, kada je opšti obrazovni i kulturni nivo bio znatno niži od sadašnjeg" – kaže se u Osnovama za donošenje plana razvoja kulturnih delatnosti u 1983. godini (GSIZ, Beograd, septembar 1982, str. 8)..Dalje se kaže da je parola "kultura u mase" u stvari njihova manipulacija u današnjim uslovima, kad je kultura kakvu nude ovakve institucije dostupna svakom radnom čovjeku zahvaljujući prije svega snažnim prodorima radija i televizije, i to u znatno savremenijem, pristupačnijem i primamljivijem obliku.

Zarobljenost kulture u institucije sa krutim shemama tako postaje dvostruka. Za nju se obezbjeđuje malo društveno-ekonomskih pretpostavki, s jedne, a i ono što se obezbjeđuje i distribuirano preko SIZ-ova, i na druge načine (u OUR, mjesnim zajednicama, društveno-političkim organizacijama, samodoprinosom, i sl.) ne daje željene efekte, niti ispunjava ukupne potrebe radnih ljudi, s druge strane.

Što je još gore, stiče se pogrešan utisak da su tradicionalne institucije kulture oficijelni "čuvari" kulturne čistote te da ne trebaju snižavati opšti nivo kvaliteta. Ideologiziranje ovih institucija u direktnoj je vezi sa njihovom birokratizacijom (kao što se zna birokratski rezon podrazumijeva bezrezervnu lojalnost zamišljenoj strukturi, bez obzira na njen rad).

Kada je obrazlagao pluralizam zajednica interesa E. Kardelj je, na primjer, upozoravao da pri tom stvar ne smijemo svoditi na institucionalni shematizam, da "ne mislimo samo na *institucije* samoupravnih interesnih zajednica, nego na sve vrste interesa koji se ispoljavaju u samoupravnom socijalističkom društvu, upravo kao proizvod odnosa u tom društvu. Tu mislimo i na određenu diferencijaciju interesa u samoj radničkoj klasi, u udruženom radu, u sistemu društvene reprodukcije, na raznim područjima stvaranja, u nauci, ideologiji, itd."⁸ Pri tom treba imati u vidu, isticao je dalje Kardelj, da se sistem samoupravne demokratije, zasnovan na pluralizmu samoupravnih subjekata, ne sastoji samo iz parcijalnih interesa (kao što su interesi organizacija udruženog rada, SIZ-ova i drugih samoupravnih ili državnih subjekata), već prevashodno zajedničkih društvenih interesa koji treba da budu polazna tačka za određivanje strategije pravaca i metoda daljeg ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog razvoja društva kao cjeline. Jasno je da zajednički društveni interes ne može činiti samo zbir parcijalnih interesa, već se do njega dolazi sučeljavanjem i selekcijom parcijalnih interesa na osnovi demo-

⁸ E. Kardelj: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. „Komunist“. Beograd 1977. str. 121.

kratskog odlučivanja većine.

Zajednica kulturnih interesa svakako ne može biti iscrpljena institucijom samoupravne interesne zajednice kulture, pa čak ni svim ostalim institucionalnim okvirima; čak i kad bi one postale prava žarišta kulturnog življenja, organizovani način sprovođenja kulturne politike. Međutim, sve je više znakova koji govore da one nijesu živa žarišta kulturnog stvaralaštva, katalizatora novog duha samoupravne kulture, već u velikoj mjeri tradicionalne ustanove koje karakteriše tromost, sivilo programa, inertnost i sl.

Pa ipak, iako je za krutu institucionalizaciju karakteristična tromost, lijenost duha, glomazne službe i administracija,⁹ sivilo programa, odbojan odnos prema alternativnim vidovima kulture, odvojenost od živog pulsa publike, itd., to ne znači da treba neizostavno iznositi zahtjeve o njihovom eliminisanju. Ovdje se prije svega radi o potrebi osavremenjavanja njihovog rada, življe cirkulacije kulturnih sadržaja kroz njihove programe, fleksibilnijem odnosu prema novim pokretima i novim kulturnim vrijednostima nadolazećih generacija.

Uprkos institucionalizaciji i birokratizmu kulturnih djelatnosti, veliki dio sadržaja i životnih nazora formira se i kroz tržišne mehanizme. U samoupravnom društvu su sve glasnjiji zahtjevi za slobodnijim djelovanjem tržišnih zakonitosti. Šta to znači za kulturu skoro je suvišno obrazlagati. U kontekstu tržišne konkurencije kulturni proizvodi kao roba su hendikepirani, jer njihovo dejstvo ima smisla samo kao dugoročni oblik životne svakodnevice. Na temelju takve atmosfere pojavile su se brojne negativne tendencije, a u sistemu vrijednosti čovjek kao najveća i osnovna vrijednost je potisnut pred njegovim otuđenim božanstvom – novcem.

5. Tržišna stihija i komercijalizacija

Objektivna pozicija najvećeg dijela kulturnih djelatnosti u jugoslovenskom samoupravnom društvu određena je kombinacijom tržišnih i administrativnih mehanizama. Dok je sistem tradicionalnih socijalističkih institucija kulture obezbijeđen preko SIZ-ova ili drugih fondova po logici "stečenih prava", dotle se veliki broj ustanova, organizacija, umjetničkih udruženja, izdavački sektor, filmska industrija, a posebno visokotiražna štampa orijentišu prevashodno na tržišne principe sticanja dohotka i potvrđivanja svoje društvene pozicije.¹⁰ Uslovi i načini sa-

⁹ Veljko Vlahović je još 1966. godine upozoravao na ogromnu administraciju koja guta velika sredstva: "Nju bismo mogli smanjiti pa 400 milijardi, koliko administracija troši, svesti na 100 milijardi. Tako bi se znatna sredstva oslobodila za potrebe kulture i sličnih djelatnosti" (V. Vlahović: Kultura i savremena društvena kretanja. Sabrani radovi, knjiga V, str. 175, "Komunist" - "Pobjeda" 1981, str. 175). Na žalost do smanjenja administracije nije došlo, ona se počela još više umnožavati.

"Notornu činjenicu, na primer, da ni u mnogo bogatijim gradovima od Beograda ne može da opstane sedamnaest administracija u bibliotekama ili notornu istinu da je daleko od pameti razbijanje složenog - u nauci davno definisanog - postupka nabavke, obrade, sistema informisanja i zaštite knjige na sedamnaest punktova, birokratija osporava potežući pitanje samostalnosti opština kao društveno-političkih zajednica, uvlačeći, opet samo za svoje potrebe frizirane političke dimenzije u rasprave o unapređenju ukupnog kulturnog života u Beogradu, što znači kulturnog života svake opštine, svake mesne zajednice i svakog pojedinca posebno." (Osnove..., str. 4-5)

¹⁰ Neke vrste djelatnosti (bibliotečka, muzejsko-galerijska, arhivska i scensko-muzička) skoro isključivo žive od sredstava SIZ-ova kulture. Druga grupacija svoj dohodak obezbjeđuje dijelom preko odgovarajućih SIZ-ova i državnih organa (zavodi za zaštitu i kulturno-obrazovna djelatnost) a dijelom preko tržišne razmjene, dok je treća grupacija skoro u potpunosti orijentisana na tržišne principe privredjivanja (izdavačka djelatnost, filmska industrija, neke vrste umjetničke djelatnosti).

moupravne transformacije ovih različito situiranih oblasti su iz osnova različiti. Si-zovsko mecenatorstvo i državna blagonaklonost u odnosu na oficijelne i tradicio-nalne kulturne institucije objektivno svode njihov interes za samoupravnim pre-obražajem samo na društveno poželjnu političku deklaraciju, ali ne i za suštinsku promjenu privilegovanog položaja.

S druge strane, sve veća materijalna kriza društva, ali i mogućnost povoljnijeg obezbjedjivanja ekonomskih pretpostavki vuče jedan dio kulturne industrije pre-ma vrtlozima tržišne stihije. Iz prevelike i nekontrolisane tržišne transformacije u našim prostorima veoma brzo se ispoljila komercijalizacija kulturnih sadržaja. Be-skrupulozni zakoni tržišta podrazumijevaju konkurenciju i sve one atribute koji su već naširoko poznati (komercijalizacija, senzacionalizam, malogradjanski moral, snižavanje kulturnih kriterija i povladjivanje niskim ukusima – iz čega se ra-djaju kič, šund i slične kvazikulturne vrijednosti). Razgradjivanje moralnih vrijed-nosti socijalističkog samoupravljanja najvidljivije je počelo zapravo u vrtlozima tržišne stihije, koji su u sebe uvukli i kulturne sadržaje.

Tržišna industrija kulture rijetko kada ističe rad kao osnov i izvor vrijednosti. Ona se orijentiše na postvarene i otudjene osobine kao glavno mjerilo stvari. Ona stalno stvara kult novca i potrošnje, jer okretanje novcu i vrijednostima vezanim za njega postaje čak i uslov njenog opstanka. Zato se novac, a ne čovjek i njegov rad, želi dići na pijedestal božanstva, koji garantuje sigurnost, napredovanje u ži-votu, blagostanje u društvu... "On je vidljivo božanstvo, pretvaranje svih ljudskih i prirodnih svojstava u njihovu suprotnost, opšta zamjena i obrtanje stvari, on bra-timi nemogućnosti", upozoravao je Marks još u svojim "Ranim radovima".¹¹ Ne-ma dileme da treba stalno ponavljati takva upozorenja.

Shvatajući problem komercijalizacije kao najveći kamen spoticanja kulturne politike društva koje nije izgradilo korektivne mehanizme, koje nije obezbjedilo širi društveni uticaj u medijima komercijalnog rasprostiranja društvenih dobara, i koje ne razvija svijest o izopačenosti slijepa komercijalizacije, uputno je podsjetiti se na briljantno demaskiranje tog božanstva potrošačkog društva, koje je sadrža-no u Marksovoj sintezi, i koje je danas postalo još aktuelnije nego u vrijeme kad je objelodanjivana:

– Što ja mogu platiti, tj. što novac može kupiti to sam ja, posjednik novca. Ko-lika je snaga novca, tolika je moja snaga. Svojstva novca su moja – njegova pos-jednika – svojstva suštinske snage. To što ja jesam i što mogu, nije, dakle, nikako određeno mojom individualnošću. Ja sam ružan ali mogu kupiti najljepšu ženu. Dakle, ja nisam ružan, jer je djelovanje ružnoće, njena odbojna snaga, uništena pomoću novca. Ja sam – prema svojoj individualnosti – hrom ali mi novac pri-bavlja 24 noge, dakle, ja nisam hrom; ja sam rdjav, nepošten, nesavjestan, glup čovjek, ali je novac cijenjen, dakle, cijenjen je i njegov posjednik... – Novac je najviše dobro, dakle i njegov posjednik je dobar, novac me uzdiže iznad muke da budem nepošten, dakle unaprijed se pretpostavlja da sam pošten; ja sam bez du-ha, ali novac je zbiljski duh svih stvari, kako bi njegov posjednik bio bez duha. Osim toga, on može kupiti umne ljude, a onaj koji ima moć nad umnim ljudima, nije li onumniji od umnih. – Dakle, zar ja koji pomoću novca mogu sve za čim čezne ljudsko srce, ne posjedujem sve ljudske moći; zar moj novac koji me vezuje sa ljudskim životom, s društvom, s prirodom i ljudima nije veza svih veza.¹²

¹¹ K. Marks, F. Engels: Rani radovi, "Naprijed", Zagreb, i "Sloboda", Beograd 1973, str. 310.

¹² Isto, str. 310-11.

U cilju detroniziranja ovakvog utilitarizma u društvu i kulturi, morali bismo bez sumnje stalno ukazivati na takve antipode pravim ljudskim vrijednostima, stvarnoj autentičnoj kulturi ljudskog stvaranja sveukupnog života i ljudskih kreativnih potencijala, kao što moramo neprekidno razvijati svijest o naličju merkantilnih, na prvi pogled lako dostupnih obećanja, poziva i parola. Samosvijest radnih ljudi o stvarnom stanju i mogućnostima je osnovna pretpostavka borbe protiv slijepih sila civilizacije. Otuda dublje teorijsko obrazovanje najširih slojeva stanovništva predstavlja dugoročni zadatak, paralelan sa civilizacijskim naučno-tehnološkim napretkom.

6. Zamke ideoloških cenzura i tržišne stihije

Stvaranje samoupravnog koncepta kulture djelimično je uslovljavano svakom od analiziranih tendencija, bez obzira što mehanizmi samoupravno organizovanog tržišta i već prevladani oblici etatizma čine te tendencije sve manje značajnim. U vrijeme sadašnje krize podsjetimo da su i u krizi iz sedamdesetih godina sociolozi konstatovali izvjestan raskol u strukturalnom i funkcionalnom pogledu zapravo zbog djelovanja tri društvena kompleksa: 1) postojanja ostataka i nasljedja etatističkog socijalizma, 2) sve šireg razvoja elemenata socijalističkog samoupravljanja, i 3) sve aktivnijeg razvoja tržišnih odnosa sa elementima buržoaske stihije. Zbog toga je ukazivano na neophodnu potrebu da se što prije konstituišu neki bitniji kriteriji samoupravne kulturne politike, koji bi s jedne strane bili suprotni "etatističkom uplitanju", a s druge – snažnijem prodoru tržišne stihije.¹³ Uvidjajući jednake opasnosti ideološkog determinizma (kakav je jugoslovenska kultura uglavnom prevladala, obračun sa staljinizmom) i tržišne stihijnosti od tada su učinjene značajne transformacije kulturne politike i institucija, koje su doprinijele konačnoj predominaciji samoupravnog pluralističkog izražavanja interesa i samoupravnog razrješavanja bitnih pitanja.

U tom idejno-političkom i ekonomskom kontekstu je nastavila da se razvija i masovna samoupravna kultura, sa svim prednostima i opasnostima. Njezin komercijalizam je snažno pospješen djelovanjem tržišnih zakonitosti, ali je zahtjev za idejnom usmjerenošću ka vrijednosnoj skali samoupravnog društva bio nedovoljno prisutan. Otuda su najčešće devijacije i bile prisutne na tzv. kulturnom planu, i zato nijesu slučajno glavne antisamoupravne snage (nacionalizam, birokratija, tehokratija i sl.) tražile savezništvo sa nosiocima intelektualno-kulturnih aktivnosti, koje su bile dosta odvojene od udruženog rada.

U stvari, diskusija oko komercijalnog karaktera kulture u samoupravnom društvu moguća je samo uz paralelnu analizu uloge tržišta i ideoloških faktora u njegovoj kulturnoj politici. Žučne rasprave oko smisla tržišta u ovom društvu već su bile završene, a upravo su intenzivirana i objelodanjena teorijska razjašnjenja robno-novčanih odnosa na novim osnovama kakve nudi samoupravljanje sa društvenom svojinom kao bitnom pretpostavkom. Prethodila im je kanonada žalopojki o pretjeranoj eksploziji potrošačke psihologije, a podsticanje manjih ali komercijalno isplativijih artikala, otvaranje puta šundu i kiču... čime je kultura apsolutno ugrožena. Međutim, sa stanovišta materijalnog blagostanja i duhovnog bogaćenja čovjeka, ubrzavanja društvenog napretka, potrošačka orijentacija nije sama po sebi negativna, već naprotiv može podsticajno djelovati, samo ako se zasniva na

¹³ Dr Mihajlo Popović: Kultura, ne-kultura i kulturna politika, Zbornik: Konjacs kulture i akcije u SR Srbiji, Beograd 1972, str. 394

principima raspodjele prema radu. U naletu pesimističkih uzbuđenja često su prizivane u pomoć i administrativne mjere iz etatističkog perioda, ne uvidjajući da je spoljašnja intervencija pogubna za samodjelatni razvoj kulture u svim aspektima života.

Pretjerana komercijalizacija i težnja ka zabavno-isplativoj produkciji odvela je dio kulturne industrije u izvjesne stranputice, koje se najčešće pokušavaju ispraviti administrativnim intervencijama društva. Podsjetimo s tim u vezi na oporezivanje kvazi-kulturnih proizvoda, zabavno-revijalne štampe, knjiga, revija, gramofonskih ploča, muzičkih štiva, itd., kako bi se spriječila njihova inflacija. Medjutim, te mjere su u najvećem broju slučajeva platili sami potrošači, jer kulturna industrija je podizanjem cijena i povećanjem serija nadoknadila dažbine koje je morala platiti državi.

Djelovanje tržišta u uslovima društvene svojine i korektivnih socijalističkih mjera (samoupravni plan, dogovaranje, sistem solidarnosti u najširem smislu, pospješivanje nedovoljno razvijenih krajeva i djelatnosti, restriktivne mjere za pretjerane zarade i neopravdano bogaćenje, progresivno oporezivanje, kontrolni mehanizmi za zaštitu jedinstvenosti tržišta i minimalnih normi socijalističkih odnosa u njegovom djelovanju) svakako ima dalekosežni značaj za dalji razvoj kulture i njeno rasprostiranje u najširim razmjerama. Medjutim, taj značaj je epohalan samo ako se kultura shvati u njenoj ukupnosti, kao integralnost rada i vanrednih aktivnosti, a ne kao neka sfera odvojena od udruženog rada, koja je zato ugrožena jer više ne pruža privilegije uskom krugu inteligencije i "kulturnih" radnika.

Prethodna razmatranja o stihijnom djelovanju tržišta u cilju oplodnje privatnog kapitala, s jedne, i njegovom administrativnom regulisanju, s druge strane, ukazala su da se izlaz mora tražiti u takvom sistemu koji obezbjeđuje Marksovu viziju društva u kome će ljudi upravljati stvarima a ne više i jedni drugima. "Tržište obezvređuje dio konkretnog ljudskog rada time što svaki rad priznaje u onoj mjeri u kojoj je on društveno opravdan i koristan. Ono prelijeva vrijednosti rada u procesu razmjene, pa je utoliko 'nepravedno', ali ono je i 'pravedno' jer racionalizira društvenu proizvodnju i tjera na podizanje proizvodnosti. Ta uloga tržišta može se ukinuti samo naturalizacijom razmjene i uvodjenjem oblika primitivnog komunizma i posve jednake i 'pravedne' podjele onoga što se ima. Ali socijalistička praksa posvuda u svijetu pokazala je da je stihijna uloga tržišta pravednija od planske uloge državne sile kao distributera rada i dobara, na kojoj inače izniče svemoć birokratije kao specijaliziranog upravljačkog sloja"¹⁴, tvrdi S. Šuvar, dodajući da se u Jugoslaviji oslobadja tržište od pritisaka državnog upravljanja upravo da bi se ubrzao društveni razvitak, omogućila raspodjela prema rezultatima rada i stvorila materijalna osnova samoupravljanja proizvođača. U tom je smislu pozitivno značenje tržišta jer racionalizuje društveni rad daleko bolje nego državna intervencija, a uz to povećava i obim i kvalitet raznih zaista potrebnih proizvoda, a ne onih koje su zamislili i "u ime naroda" isplanirali razni politički centri moći.

Pojedina društva definišu svoju politiku tako da zaštite privatne ili državne monopole, dajući pojedinim formalizovanim tijelima, komisijama i sl. pravo da određuju šta je poželjno a šta nije u "duhu vremena". Tražeći izlaze iz ovakvih stupica kulturne politike najbitnije je identifikovati one najvažnije otvorene probleme koji uzrokuju povećano negativno dejstvo tržišne stihije i masovne kulture

¹⁴ S. Šuvar: Sociološki presjek jugoslovenskog društva, Zagreb 1970, str. 111/12.

uopšte. Nedogradjenost samog sistema samoupravnog usmjeravanja kulturne politike, nerazvijeno cirkulisanje kulturnih i drugih dobara, policentričnost kulturnih regiona i njihovo kulturno zatvaranje, jezičke barijere i usitnjenosti i sl., sve više otežavaju realizaciju koncepta samoupravno definisane kulture. Medjutim ukoliko se ne želi da sve ove teškoće dovode u pitanje i sam model, mora se neprekidno ukazivati na potrebu smišljenije, racionalnije, dosljednije i energičnije njegove realizacije. Početno pitanje svakako mora da glasi: ako je model samoupravne kulture nespornan onda ostaje otvoreno pitanje kako najefikasnije prevazići Scile utilitarnog komercijalizma i Haribde administrativno birokratskog "razrezivanja" kulturnih potreba stanovništvu? Možda je dijalektičko suprotstavljanje ovih krajnosti u kontekstu udruženog rada, sa neophodnim korektivnim mjerama, put na kome će čitav život biti "kulturn" jer kulturu i shvatamo kao način života.

Nesporno je da u traženju puteva samoupravnog preobražaja kulture moramo uvažavati "pravednost" tržišnih zakonitosti, ali specijalno u kulturnoj ravni ne smijemo se zadržati na njihovoj slijepoj stihiji. Tržišna stihija se neprekidno okreće oko vrijednosnih matrica novca (kao otudjenog bića), a izgradjivanje samoupravne svijesti podrazumijeva čovjeka kao najveće vrijednosti. Svijest o vrijednosti izopačenosti tržišnih zakona postaje tako pretpostavka ne samo samoupravne transformacije kulture nego i samog samoupravljanja. Razmjena rada na tržištu, uz koje djeluju i zakoni plana ili administrativne intervencije teško može da nosi nazivak "slobodna razmjena" rada.

Kad se kultura nadje u procijepu izmedju mecenatstva pod samoupravnim ruhom i tržišnog menadžerstva onda njen preobražaj dobija i karikaturlan oblik. Složili bismo se sa slikom koju je dao S. Majstorović u vezi s tim: "Pokušaj nekih kulturnih ustanova da se povezuju sa radom na taj način što obilaze radne organizacije i nude im svoje tradicionalne programe, nemaju nikakve veze sa slobodnom razmenom rada i partnerstvom u udruženom radu, sa novim društvenim i kulturnim sadržajem koji ta razmena pretpostavlja. U većini slučajeva, radne organizacije u ovakvim nastojanjima kulturnih ustanova ne vide začinjanje novog spoja kulture i rada, nego samo produženje starog posredničkog i menadžerskog odnosa, uspostavljanje mecenatstva u samoupravnom obliku i pokušaj da se na 'samoupravni' način izmame sredstva iz njihovih fondova. A samoupravljanje je, kako je poznato, nagovestilo da će ukinuti sve oblike menadžerstva i mecenatstva i zamijeniti ih slobodnom razmenom rada."¹⁵ Do tada će ostajati otvoren prostor za razne šćardžije, menadžere, lažne mecene, birokratski patronizam, ali i nacionalne isključivosti, regionalne isključivosti, itd.

¹⁵ S. Majstorović, *navedeno djelo*.